

Odjeci epidemije „španjolske gripe“ 1918. godine u hrvatskoj javnosti

Epidemija španjolske gripe snažno je uzdrmala hrvatsko društvo u drugoj polovini 1918. godine i imala velikog odjeka u hrvatskoj javnosti tog vremena. Međutim, zbog istovremenih korjenitih političkih promjena dugoročno je ostala u sjeni političkih zbivanja te u kolektivnoj memoriji hrvatskog naroda, a u hrvatskoj povijesnoj znanosti nije ostavila dubljeg traga. Mjere zaštite od epidemije bile su kratkoročne, bez sustavnog napora na podizanju zdravstva ili popravljajući higijenskih prilika egzistencijalno ugroženog stanovništva. Epidemija nije suzbijena ljudskom aktivnošću, već se povukla prirodnim putem, jednako nenadano kao što je i izbila.

Epidemija gripe, koja je 1918. i prvih mjeseci 1919. godine poharala čitavi svijet, smatra se dosad najtežom i najopasnijom pandemijom modernog doba (ME III). Izbila je na zasad neutvrđen način u vojnim bazama u Sjedinjenim Američkim Državama u travnju 1918, a prenesena je u Europu transportnim sredstvima koji su prevozili američke vojnike na bojišta Prvoga svjetskog rata. U Europi se razbuktala, a potom proširila i na ostatak svijeta, uzrokujući smrt između 20 i 40 milijuna ljudi – više od broja poginulih u svjetskom ratu! Bolest je imala velikog utjecaja na vođenje rata u Europi jer su potkraj ljeta u zaraćenim vojskama oboljeli mnogi vojnici, pa je umnogome paralizirala izvođenje ratnih operacija. Pojedine jedinice njemačke vojske izgubile su i do 20% svojeg ljudstva, pa je na taj način ubrzan slom njemačke obrane i završetak rata. Uzročnik zaraze nije bio poznat i pandemija je potaknula ugroženo stanovništvo da se na najrazličitije, ponekad i posve nepotrebne načine pokušava obraniti od zaraze, uključujući i intenzivno pušenje cigareta i jedenje luka. Vlade država u kojima je epidemija uzela maha pokušavale su ograničavanjem kretanja, obustavom rada škola, kazališta, kinematografa i drugih javnih okupljališta ublažiti epidemiju. Međutim, sve te mjere nisu čak niti usporile širenje bolesti. Kraj rata, raspad velikih srednjoeuropskih država i stvaranje novih praćeno burnim društveno-političkim previranjima prevladalo je nad oprezom. Masovna okupljanja i proslave pogodovala su širenju zaraze koja je mnoga područja poharala u nekoliko navrata. Iako je najvećeg traga u kolektivnoj memoriji ostavila u Sjevernoj Americi i Europi, najteže je poharala Indiju gdje je smrtno stradalo više od 10 milijuna ljudi.¹

¹ Epidemijom španjolske gripe dosad su se detaljnije bavili uglavnom američki historičari: *Davies* 2000, *Getz* 2000, *Kolata* 2001, *Barry* 2004.

Epidemija je i u Hrvatskoj ostavila teške posljedice. Međutim, u hrvatskoj je historografiji, za razliku od svjetske dosad, malo pažnje posvećeno toku i posljedicama te epidemije. Kako je epidemija svoj vrhunac na području Hrvatske dostigla upravo u posljednjem tromjesečju 1918. godine – kada je slom Austro-Ugarske, formiranje Države Slovenaca, Hrvata i Srba i njeno priključenje Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca usmjerilo tok hrvatske povijesti za cijelo XX. stoljeće – nužno je analizirati odjek izbijanja epidemije u hrvatskim zemljama, saznanja koja je o njoj imala hrvatska javnost, njeno širenje na Hrvatsku i utjecaj na dugoročna društvena kretanja.

Prve vijesti o epidemiji

Epidemija gripe 1918. godine najpoznatija je pod kolokvijalnim nazivom „španjolske gripe“. Taj naziv nije posve točan, jer je bolest izbila i proširila se iz američke vojne baze u Kansasu (Barry 2004, 96). Međutim, tada još pojedinačna oboljenja nisu prepoznata kao dio veće i opasnije epidemije sve do trenutka kad bolest nije prenijeta u Europu. Ni tu bolest vjerojatno ne bi privukla pažnju svijeta, zabavljenog događajima na bojištima Prvoga svjetskog rata i revolucijom u Rusiji da bolest nije svom snagom izbila u Španjolskoj i zahvatila golem udio pučanstva, uključujući i sam državni vrh. Prvi spomen gripe u hrvatskom tisku jest članak o izbijanju zaraze u Španjolskoj u Hrvatskoj riječi s kraja svibnja: „Neka tajanstvena upala crijeva epidemički vlada u Španjolskoj. ... Ministar predsjednik, ministar financija, ministar pomorstva, ministar nastave te veliki broj visokog činovništva i sva sila pučanstva već su oboljeli. ... Do sada je bolest liječnicima posve nepoznata.“ (HR 29. V. 1918). Vidljivo je kako je u prvim tjednima epidemije narav bolesti bila nepoznata, pa se govori o „tajanstvenoj“ (HR 29. V. 1918), „misterioznoj“, (Obzor 30. V. 1918), „zagonetnoj“ (HR 3. VI. 1918), ili neodređenoj „priljepčivoj“ (Obzor 6. VI. 1918) bolesti koja hara Španjolskom. Pored toga, očito je kako je hrvatsko društvo u tom trenutku još uvijek čvrsto hijerarhizirano s jasno određenim sustavom vrijednosti u kojem visoka državnička dužnost automatski povećava važnost pojedinca koji je vrši, pa je zato novinarima vrlo važno istaknuti bolest ministara prije ostatka bolesnog španjolskog naroda.

Čini se kako je list vladajuće Hrvatsko-srpske koalicije bio u mogućnosti zaobići odredbe o zabrani korištenja vijesti novina država neprijateljskih Austro-Ugarskoj i prije ostalih listova izvijestiti o izbijanju epidemije. U Austro-Ugarskoj je, naime, od izbijanja neprijateljstva bilo zabranjeno čitanje tiska i prenošenje vijesti preuzetih od agencija s područja zemalja Antante. Unatoč zabrani, većina je hrvatskih listova povremeno preuzimala i takve vijesti, pri čemu cenzura očigledno nije striktno provodila zakonske propise u slučajevima koji nisu imali otvoreno političke konotacije. Tek nakon objave u Hrvatskoj riječi i ostali listovi počinju

izvještavati o epidemiji u Španjolskoj – *Obzor* javlja da je i sam španjolski kralj obolio „...od bolesti zagonetnih simptoma, koja se širi po čitavoj Španjolskoj, te je spopala 30% pučanstva“ (*Obzor* 30. V. 1918). Iz nastavka članka vidljivo je da u tom trenutku, unatoč brzini širenja bolesti i velikom broju zaraženih, nitko nije očekivao da će epidemija imati ozbiljnih posljedica. Novinar *Obzora* prenosi vijest agencije Reuters da „...liječnici ne uzimaju te bolesti baš odviše ozbiljno“ (*Obzor* 30. V. 1918). S druge strane, pravaška *Hrvatska država* tek u srpnju izvještava o širenju epidemije, i to na prostoru Njemačke, pri čemu preuzima izvještaje njemačkih listova (HD 3. VII. 1918). Taj je list zbog svojih radikalnijih političkih stavova mnogo češće cenzuriran nego npr. režimska *Hrvatska riječ*, pa je moguće kako se uredništvo lista nije htjelo dodatno kompromitirati pred cenzorima izravnim kršenjem zakona o tisku. No, hrvatska je javnost iz drugih izvora dobivala barem neke informacije o kretanju epidemije i njenom prerastanju u pandemiju. Pritom posve iste jezične konstrukcije korištene u raznim listovima pokazuju kako je redovito riječ o podacima preuzetim posredstvom stranih, vjerojatno švicarskih novina. Početkom lipnja znalo se da je bolest zahvatila čitav Pirenejski poluotok, da je u Barceloni oboljelo više od 20.000 stanovnika, a u provinciji i preko 30% pučanstva. Službeno nije bio poznat nijedan smrtni slučaj uzrokovan tom zagonetnom bolešću, za koju se sumnjalo da je malteška ili „dengue“ groznica prenijeta u Španjolsku iz Sjeverne Afrike (HR 3. VI. 1918). Vjerojatno su na takve špekulacije utjecale vijesti kako je oboljela sva španjolska vojska u Maroku (*Obzor* 6. VI. 1918).

Iako je već tada smrtnost od bolesti bila velika, hrvatska je javnost tu informaciju saznala tek sredinom lipnja. „Misterijozna bolest mnogo je dugotrajnija, nego se je ispočetka držalo i u mnogim slučajevima svršava smrću. Otkako je pošast buknila znatno je poskočio broj pomora...“ (HR 13. VI. 1918). Ipak, u citiranom članku nema izraza straha, već olakšanja jer se činilo kako bolest jenjava, te je i sam španjolski kralj ozdravio. U sljedeća dva tjedna nije bilo novih vijesti o epidemiji, da bi početkom srpnja bilo jasno kako epidemija nije prošla, već se naprotiv proširila i na teritorij Centralnih sila. Javljano je o izbijanju epidemije nalik na „španjolsku bolest“ u Nürnbergu i Münchenu, uz prve naznake kako je riječ o dotad nepoznatoj varijanti gripe (HR 1. VII. 1918). „Španjolska bolest koja nije ništa drugo nego influenza sve više preotima mah, tako da se može govoriti o pošasti. ... Ne može se utvrditi točan broj oboljenja, ali je prema približnom računu oboljelo oko 1500 osoba“ (*Obzor* 3. VII. 1918). Osobito su bili ugroženi oni koji su boravili u većim grupama, jer se bolest širila zrakom. „Naročito oboljuju radnici, te željezničko osoblje ... zbog širenja bolesti prijeti opasnost telefonskoj službi i poštanskom prometu“ (HR 3. VII. 1918). Istovremeno su vrlo rijetke vijesti o širenju epidemije u zemljama Antante. Vjerojatno je cenzura, kako Antante, tako i Centralnih sila uzrok toj praznini. O načinu na koji je epidemija prenesena u Srednju Europu u hrvatskim listovima nije bilo ni riječi iako je posve jasno kako

bi bolest iz Španjolske do Njemačke morala proći i preko Francuske. Pisalo se kako je bolest prenesena u Njemačku „na nerazjašnjen način“ (HR 1. VII. 1918). *Hrvatska je riječ* usputno spomenula širenje epidemije na Englesku (HR 4. VII. 1918), a *Obzor* izvijestio o širenju epidemije u zarobljeničkim logorima u Engleskoj kamo se bolest navodno proširila iz Škotske (*Obzor* 24. VII. 1918).

Kako tad gripa još uvijek nije uzela maha u Hrvatskoj, javnost se njome bavila najčešće na senzacionalističkoj razini. Ona je smatrana neugodnom, ponekad smrtonosnom bolešću, no nije bilo nikakvih naznaka panike ili poduzimanja opsežnih mjera zaštite od njenog širenja. Hrvatska je javnost u tom trenutku posve zaokupljena svjetskim ratom.

Širenje epidemije na Hrvatsku

Prve naznake širenja epidemije gripe na Hrvatsku potječu s početka srpnja. U članku „Španjolska influenza u Zagrebu?“ *Hrvatska riječ* nagađa o mogućnosti da se bolest proširi i na hrvatsko područje (HR 4. VII. 1918). U to je vrijeme epidemija već harala cijelim područjem Srednje Europe. Zabilježena su oboljenja u Berlinu, Beču i Budimpešti, a otprilike dva dana ranije i u Zagrebu. Iako je *Obzor* nekoliko tjedana ranije izvijestio o velikom broju smrtnih slučajeva u Španjolskoj, list vladajuće stranke je ipak pokušao umiriti javnost pisanjem kako „...sama bolest nije opasna, te su slučajevi smrti izvanredno rijetki. U Španjolskoj gdje je više stotina hiljada obolilo na toj bolesti zabilježeno je tek nekoliko smrtnih slučajeva. U Zagrebu je obolilo neko 30 vojničkih i nekoliko civilnih osoba“ (HR 4. VII. 1918). Istraživanja obdukcijских nalaza zagrebačkih mrtvozornika potvrđuju da se prve slučajeve gripe u Hrvatskoj doista može smjestiti u taj period, no istodobno su novinari podcijenili opasnost i previdjeli činjenicu kako mnogi oboljeli nisu umirali od same gripe, već komplikacija koje su pratile bolest – najčešće upale pluća i dišnih putova (*Fatović-Ferenčić – Šain* 1991, 445). Listovi pokušavaju primiriti javnost pisanjem kako bolest nije pretjerano opasna – što je vjerojatno imalo kontraproduktivni učinak – manji oprez građana i brže širenje bolesti. Iako su već u srpnju postojale naznake opasnosti od izbijanja epidemije vlasti su vrlo malo učinile da to spriječe.

Čini se kako su i u Hrvatskoj, kao i ostatku svijeta, vojnici bili izvor epidemije. Oni su boravili na malom prostoru u velikim grupama, a uz to u četvrtoj godini rata mjere zaštite protiv bolesti imale su sve slabiji učinak na premorene i slabo hranjene vojnike. 9. srpnja javljeno je o izbijanju bolesti među austro-ugarskim vojnicima u Požegi i njenom širenju među civile (HR 9. VII. 1918), a nedugo zatim i u Sarajevu gdje je ubrzo oboljelo gotovo 3.000 osoba (HR 15. VII. 1918). Odmah potom slične vijesti stigle su iz Dalmacije, no čini se kako je tu bolest u prvo vrijeme imala manje „uspjeha“ nego u Bosni. U Splitu je zabilježeno 40

oboljelih od španjolske gripe (HD 17. VII. 1918). No, organizirane reakcije države izostaje sve do kraja kolovoza. Tek su tad lokalne vlasti počele izdavati proglase o načinima sprečavanja zaraze te strože propise o prijavljivanju zaraženih (*Fatović-Ferenčić – Šain* 1991, 446). U toj je prvoj fazi širenja epidemije bilo razmjerno malo smrtnih slučajeva, iako je postotak zaražene populacije bio velik. U kasnijoj fazi epidemije, kad je smrtnost od „španjolske gripe“ dosežala vrhunac, hrvatski su se listovi gotovo s nostalgijom prisjećali srpnja i kolovoza 1918. godine kad je gripa „... u formi ... u kojoj se tad bila rasprostranila čitavom Evropom posmatrana općenito nekom bagatelom, a njezine su se žrtve brzo oporavile“ (*Obzor* 10. I. 1919), a pored toga „...kad se je i u nas počela pojavljivati bolest, bilo je dosta onih, koji nisu htjeli vjerovati u nju, tvrdeći da je to samo obična nahlada, dok su ju drugi posve olako uzimali“ (HR 9. X. 1918). Tad su slučajevi gripe „...koji se kod nas pojaviše, bili ... u istinu veoma lake naravi. Bio je to osjećaj umornosti u tijelu, bol glave i nogu i osjećaj slaboće. Osim toga dizala se jako temperatura, što je trajalo dva tri dana i onda bez ikakvih posljedica prestalo. Na takvoj vrsti španjolske influence obolilo je bilo kroz zadnja dva tri mjeseca gotovo 80 do 90 posto ljudi u Zagrebu, a i provinciji“ (HR 9. X. 1918).

Do kraja rujna činilo se kako će epidemija, osim manjih neugodnosti, proći bez ozbiljnijih posljedica. Povremeno je javljano o širenju bolesti u Ugarskoj (HR 5. VII. 1918) i Švedskoj gdje je pedesetak osoba podleglo (*Obzor* 27. IX. 1918), no novinske su stupce i dalje punile uglavnom vijesti o novom zamahu ratnih zbivanja, sve izraženije propitivanje političke budućnosti Hrvatske, potreba južnoslavenskog ujedinjenja i eventualna reakcija Austro-Ugarske na takav rasplet.

Prvi vrhunac epidemije: listopad 1918.

Španjolska gripa puni je zamah u Hrvatskoj postigla u listopadu 1918. godine. U toj je fazi bolest imala mnogo teže posljedice negoli u početku epidemije. Već od početka mjeseca novine izvještavaju o jačanju epidemije u Europi. Javljeno je o širenju bolesti u Budimpešti (HD 1. X. 1918), Padovi (HD 2. X. 1918) gdje „...je već progutala tisuće žrtava...“, Pragu (HR 7. X. 1918), Ljubljani (*Obzor* 5. X. 1918) te Španjolskoj (HD 7. X. 1918). Bolest je velikom brzinom zahvaćala škole, pa je u svim većim gradovima Austro-Ugarske nastava prekinuta. U Zagrebu je ta mjera poduzeta 10. listopada (*Obzor* 10. X. 1918), a dan kasnije i u Osijeku (HR 11. X. 1918) i Sarajevu (*Obzor* 11. X. 1918). Već prije toga pojavili su se prvi slučajevi smrti od gripe u Hrvatskoj. Iz Gline je 2. listopada javljeno je da bolest u tom kraju „nemilo harači“ (HR 2. X. 1918). Zdravstveni odsjek Odjela unutarnjih poslova Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske vlade obavijestio je 5. listopada sve kotarske i gradske uprave o epidemiji i načinima sprečavanja njenog širenja. Lokalne vlasti trebale su građane uputiti da se bolest

„...zrakom širi ... i da tom širenju veoma pogoduje sticanje ljudi...” i pozvati puk „da u slučaju oboljenja ne postupa svojim životom lakoumno, da smjesta legne u krevet, po mogućnosti da se pozove liječnik i da se strogo drži njegovih odredaba, nakon prestanka vrućine da sveudilj ne ustaje i ne izlazi iz kuće niti da ne radi do posvemašnjeg ozdravljenja, jer će time najlaglje doskočiti moći raznim nemilim i vrlo teškim posljedicama (komplikacijama) ove bolesti, kao što je upala pluća i drugih ustroja tijela“ (*Fatović-Ferenčić – Šain* 1991, 446). Pored toga, kotarske oblasti i gradska poglavarstva trebala su izvijestiti o mortalitetu od gripe ili njenih komplikacija, i to odmah za rujan, a ubuduće do svakog 10. u mjesecu (HDA, OZ 83, 65.676/1918). Međutim, sve lošija prometna povezanost zemlje prouzrokovana slomom Austro-Ugarske i akcijama zelenog kadra te birokratska tromost činovničkog aparata doprinijeli su posvemašnjem neuspjehu ove naredbe. Vrlo su rijetki kotarevi i gradovi izvijestili Odsjek za zdravstvo u skladu s naredbom, a neki od njih i nakon nekoliko mjeseci se žale kako uopće nisu primili spomenutu naredbu (HDA OZ 850/1918. i 1209/1918), pa je Povjereništvo za zdravstvo Narodnog Vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba koje je preuzelo nadležnosti prijašnjeg Odsjeka za zdravstvo bilo prisiljeno nekoliko puta ponoviti zahtjev (HDA OZ 40/1919).

Najpotpunije su naredbu ispunili najistočniji hrvatski kotarevi. Iz Iloka javljeno je za 30 smrtnih slučajeva (HDA OZ 1247/1918), iz Vukovara 27 (HDA OZ 295/1918), a najteže su bolešću pogođeni Zemun gdje je u listopadu prijavljeno više od 3000 oboljelih i gotovo 300 smrtnih slučajeva (HDA OZ 230/1918), te Stara Pazova s 408 smrtnih slučajeva (HDA OZ 1423/1918). S drugih hrvatskih područja sačuvani su podaci iz Broda na Savi gdje je od gripe umrlo 30 osoba (HDA OZ 14003/1918), Varaždina s 27 (HDA OZ 255/1918) te Slunja s 4 smrtna slučaja (HDA OZ 11578/1918). Nepotpuni podaci mogu se objasniti raspadom Austro-Ugarske i stupanjem Hrvatske u sastav Države Slovenaca, Hrvata i Srba, nakon čega je došlo do zastoja u radu mnogih javnih službi koje se smatralo manje važnima u vremenima od presudnoga političkog preokreta. Isto tako, mnogi kotarevi nisu mogli skupiti tražene podatke zbog nedostatka liječnika, npr. u samoborskom kotaru „...broj oboljelih, ozdravljenih i preostalih ne može se ustanoviti, jer bi za to ustanovljenje kraj te rasprostranjenosti epidemije i gorovitih predjela kotara samoborskoga bilo potrebno sudjelovanje od barem 4-6 liečnika, dočim faktično postoji samo jedan“ (HDA, OZ, 1305/1918). Jedan od uzroka nedostatka liječnika svakako je svjetski rat jer su liječnici vrlo rano mobilizirani za potrebe vojske, a ona nije pristajala na zahtjeve civilnih vlasti da otpusti liječnike zbog potreba civilnog stanovništva (HR 15. X. 1918; *Obzor* 15. X.1918).

U statistikama o kretanju zaraznih bolesti vrlo se rijetko spominje gripa. Čini se da su činovnici često birokratski nastavili upisivati podatke prema rubrikama predviđenim u ranije tiskanim formularima, prema kojima se pratilo samo zaraze kozica, boginja i dizenterije. Iz Varaždina javljeno je da se „...među izkazani od griže oboljelih i umrlih osoba nalaze nesumnjivo mnogi slučajevi, koji se etiološki

nemogu ubrojiti u dysenteriju, nego su to jamačno slučajevi influence sa kliničnim pojavi srdobolje“ (HDA, OZ, 557/1918). Tek u studenom se u ponekom takvom formularu može naći rukom dopisana rubrika o kretanju zaraze influenze spanice (HDA, OZ, 500/1918), influenze pulmonie (HDA, OZ, 777/1918) ili hispanee (HDA, OZ, 1513/1918). Novinski članci govore o mnogo težoj situaciji nego što bi se dalo naslutiti iz arhivskih izvora, osobito u ruralnim područjima. „U selima oko Varaždina ... je zavladała ta bolest svom snagom. Smrtni su slučajevi na dnevnom redu“ (HD 18. X. 1918). „Iz pokrajine stižu vijesti, da u nekim krajevima bolest tako hara, da su čitava sela obolila, a smrtnih slučajeva da ima dosta. Iz Dalmacije dolaze takodjer slični glasovi“ (HR 9. X. 1918). Tjedan dana kasnije stanje nije ništa bolje: „...u selima imade već mnogo žrtava ove bolesti. Tako nam javljaju iz samoborskog kraja, da su ondje već čitave zadruge oboljele. ... Iz okolice Zagreba dolaze pred bolnicu milosrdne braće puna kola bolesnika. ...U Splitu ima oko tisuću bolesnika, tako da liječnici jedva dopijevaju da pohode svoje pacijente. ... Bude dnevno u Splitu po 8 do 10 sprovoda“ (HR 15. X. 1918). Bolest „...osobito hara u raznim manjim mjestima i selima, pogotovo u onima, gdje se ne može tako lako doći do liječničke pomoći. Zato tamo i vlada među narodom silan pomor“. U Kraljevcu na Sutli „...imade u dva mjeseca u mjestu više mrtvih, no što ih je znalo biti u godini dana. Od strane oblasti poduzete su sve mjere da se ovoj pošasti stane na put, ali je mnogo i sam svijet kriv, koji neće da se drži oblasnih propisa i preporuka“ (*Obzor* 27. X. 1918). Teško haranje gripe „koja mori mladi svijet“ u ruralnim krajevima ostavilo je traga u književnosti,² kao i u memoaristici.³

Brojna svjedočanstva o posljedicama epidemije sačuvana su s područja Zagreba. Tu je zaraza vrhunac dosegla sredinom listopada. „Ako sutra ne izađe *Hrvatska država*, onda je to znak da su svi njezini suradnici obolili od španjolske influence. I današnji broj uredjen je samo po jednom suradniku, koji je poslije podne također počeo pobolijevati od iste“ (HD 11. X. 1918). Osim toga, bolest je pogodila i pola redakcije *Obzora*, a zagrebačko Društvo za spasavanje (preteča Hitne pomoći) također je prekinulo rad jer su oboljeli svi članovi, „...od direktora do pomoćnika i šoferi...“ (*Obzor* 12. X. 1918). *Obzor*, dan kasnije, moli svoje pretplatnike da sami podignu svoj primjerak lista u redakciji budući da je „...skoro polovina naših raznosaa obolilo od španjolske groznice i ostalo kod kuće“ (*Obzor* 13. X. 1918.). Čini se kako je i tad dio stanovništva podcjenjivao opasnost: „...ljudi još uvijek ne vjeruju da je navalila i na nas epidemija, poput kuge, i da to nije nikakova lagana influenza već bolest koja kosi živote. Odasvud se javlja porast ove bolesti,

² Primjerice, u pripovijetki Slavka Kolara „Svoga tijela gospodar“ (Kolar 1995, 68).

³ „...nova se španjolska bolest počela strahovito širiti. U mnogim su kućama ležali svi članovi obitelji, a mrtvačko je zvono žalosno javljalo smrt, katkada i po više puta na dan“ (Milanović 1992, 57).

pa se čini da smo još daleko od vrhunca“ (HR 14. X. 1918). Epidemija je teško pogodila i državnu željeznicu, koja je bila prisiljena reducirati broj voznih linija (*Obzor* 19. X. 1918).

Specifičnost pandemije gripe 1918. godine – za razliku od većine drugih zaraznih bolesti – bila je ta da je bolest najčešće ugrožavala osobe u punoj životnoj snazi. Danas se vjeruje kako je uzrok tomu bila pojačana reakcija imunskog sustava oboljele osobe koja je najčešće rezultirala smrću; imunski sustav napao bi zaražene stanice, no zajedno s njima bile bi uništene i zdrave stanice. Kako je imunitet mlađih osoba jači od drugih starosnih skupina, i smrtnost je bila najveća u toj dobnoj grupi (*Barry* 2004, 103-106). Taj su simptom, ali ne i njegov uzrok, uočili i zagrebački novinari (HR 9. X. 1918), uz opasku da je u Hrvatskoj specifično i češće obolijevanje žena od muškaraca „...i to zbog toga jer se žene manje čuvaju te u bolesti obavljaju kućne poslove“ (HR 14. X. 1918). Sudeći prema bolničkim statistikama po kojima je vrlo malo žena liječeno od „španjolske gripe“, a smrtnost u toj populaciji bila mnogostruko viša nego u muškaraca, takvo simplificirano objašnjenje ne stoji (HDA, OZ 83/1918). Vjerojatnije je nepovoljniji socijalni položaj žena u odnosu na muškarce imao većeg utjecaja od njihove nepažnje i „slabijeg čuvanja“ od bolesti. U listopadu hrvatske dnevne listove zapljuskuje poplava osmrtnica, iz kojih nije uvijek jasno je li umrla osoba podlegla gripi, no česta konstatacija o „...kratkoj i teškoj bolesti...“ svakako upućuje na tu mogućnost. Od gripe su umrle mnoge poznate osobe – primjerice, urednik gospodarskog dijela *Obzora* Robert Heumer (HR 16. X. 1918) ili sestra Ante Trumbića Marija Dvornik (*Obzor* 23. X. 1918) – mnogi liječnici, učiteljice, činovnici, svećenici i svi drugi slojevi stanovništva. Epidemija je izazvala zazor od skupina koje su smatrane najrizičnijima, pa su tako zagrebački fijakeristi izbjegavali prevoziti liječnike. Gradsko poglavarstvo bilo je prisiljeno stati tome nakraj odlukom da gradski fijakeri „imaju bezuvjetno, ako su na stajalištu, na svaki zahtjev liječnika se odazvati“, jer su liječnici „... kojih je broj ratom smanjen, obnemogli, jer uslijed pomanjkanja prijevoza moraju svoje liječničke dužnosti obavljati većim dijelom pješke i jer se ustručavaju fijakeristi voziti liječnike ne samo po cjeniku, već i uz obećanje većeg honorara“ (*Fatović-Ferenčić – Šain* 1991, 446).

Hrvatski su listovi sredinom listopada preporučivali oštrije mjere protiv širenja epidemije, uključujući i zabranu okupljanja većeg broja osoba. „Ne valja danas posjećivati mjesta gdje se skuplja mnogo ljudi, kao što su kazališta, kina i kavane“ (HR 14. X. 1918). Samo dan kasnije, isti je list još radikalniji – „Ako ovo dalje potraje, zatvorit će se i svi kinematografi i kazališta. A jednako se mora misliti i na crkve“ (HR 15. X. 1918). *Hrvatska država* objavljuje pismo zabrinutog čitatelja „...da se toj nemilolj bolesti stane na put zatvaraju se škole, a kinematografi koji su upravo leglo njezino - ti se puštaju na miru“. Tvrdi da bi se kinematografi trebali „...ne samo u Zagrebu, već po cijeloj zemlji smjesta zatvoriti, a onome kome je život mio i drag, ako je sebi prijatelj, ne bi smio podnipošto u kinematograf“ (HD

17. X. 1918). S druge strane, epidemija nije uspjela paralizirati baš sva područja ljudske djelatnosti pa su tako spretni Obzorovi akviziteri reklamnih poruka, u vrijeme najveće smrtnosti od gripe, izmijenili dotadašnju propagandnu poruku jedne marke mineralne vode iz rujanskog „...Franz Josef gorka voda uredjuje djelovanje želudca i crijeva, oživljuje izmjenu tvari i osvježuje krv...“ (*Obzor* 8. IX. 1918) u listopadski „...kod epidemija pruža uporaba naravne Franz Josef gorke vode izvrsne usluge...“. Slično tomu, u jeku epidemije lansirana je i reklamna kampanja za konjak koja je uz slogan „...najbolja zaštita protiv španjolske groznice jest Keglevičev konjak!“ (*Obzor* 19. X. 1918) potrajala do kraja studenog. Nisu sačuvani podaci koji bi potvrdili ali niti opovrgli istinitost tih tvrdnji, no one svjedoče da je usprkos težini situacije dio stanovništva zadržao vjeru u budućnost i optimistički pristupao događajima.

Skori slom Austro-Ugarske naglo je prekinuo zaokupljenost hrvatske javnosti vijestima o „španjolskoj gripi“. U posljednjem tjednu listopada kad je i sam opstanak Austro-Ugarske došao u pitanje, zabrinutost zbog opasne bolesti iščezla je pred nadom u povoljno rješenje hrvatskog političkog pitanja. Vijesti o bolesti naglo ustupaju mjesto izvještavanju o aktivnostima Narodnih Vijeća, kako u južnoslavenskim, tako i zapadnoslavenskim predjelima Monarhije, no to nipošto ne znači da je i epidemija prestala. Iz peštanskih novina s kraja listopada 1918. saznajemo o naglom nastupu euforije zbog raskidanja veza s Ugarskom i Habsburgovcima, ali i potvrdu nesmanjenog haranja gripe – „...neka se mađarsko općinstvo konačno probudi iz svog optimističkog sna i neka uzme na znanje nepobitnu istinu: Hrvatska se u svakom pogledu otcjepljuje od Ugarske ... Niti grasiranje španjolske bolesti ne mijenja ništa na činjenici, da je u Zagrebu svaki čovjek zadovoljan i sretan. ...ovdje pokazuje svaki veselje pobjedonosnog rata“ (*Obzor* 22. X. 1918). Podaci o mortalitetu u Zagrebu pokazuju kako je početkom studenog 1918. gripa počela jenjavati, pa je broj umrlih od te bolesti i njenih komplikacija smanjen sa stotinjak na četrdesetak osoba tjedno (HD 12. XI. 1918.).

Lažno zatišje i novi val bolesti – studeni-prosinac 1918.

U studenome i prosincu novine ne donose članke o epidemiji jednako učestalo kao u prethodnom razdoblju. To se može objasniti brojnim zbivanjima vezanim uz političko prekranje granica Srednje Europe i svrstavanje južnih Slavena u novu državu. Dalekosežnost tih zbivanja, nesigurnost oko uvjeta ujedinjenja Države SHS i Kraljevine Srbije, talijanska okupacija jadranske obale i opća nesigurnost u ruralnim područjima pridonijele su smanjivanju pažnje posvećene epidemiji. Redovitije se piše samo o mortalitetu u Zagrebu. Istovremeno i u arhivskoj građi nestaju svjedočanstva o toku epidemije. Uzrok tomu je prestrukturiranje javne uprave po centralističkom načelu koje je započeto nakon uspostave Kraljevstva

SHS. Sačuvani su podaci o kretanju zaraze za mjesec studeni (pisani u prosincu i siječnju), no za kasnija razdoblja nema nikakvih podataka osim novinskih članaka. Očito je u to vrijeme epidemija već smatrana prošlošću, pa su naredbe tad već nepostojećeg Narodnog Vijeća Države SHS vezane uz problem epidemije gripe jednostavno ignorirane.

Početkom studenog mortalitet od gripe nakratko se smanjio, što je u javnosti potaklo nadu da je najgora faza pošasti prošla. Dotad često isticane mjere opreza, s druge strane, preko noći su postale neprihvatljivima – od građanstva ne samo da se više nije tražilo suzdržavanje od boravka u većim grupama, nego su čak poticana masovna okupljanja i demonstracije kao znak podrške Narodnom Vijeću i južnoslavenskom ujedinjenju.⁴ U takvom ozračju epidemija se ponovno razbuktala u još većoj mjeri nego u listopadu. Iz obavijesti o mortalitetu u Zagrebu može se raspoznati da je nakon privremenog opadanja u prva dva tjedna studenog smrtnost od gripe i s njom povezanih oboljenja dosegla svoj novi vrhunac u drugoj polovini studenog i prvoj polovini prosinca. U Zagrebu je 1918. godine tjedno umiralo u prosjeku 60 stanovnika. U najtežem razdoblju epidemije taj je broj porastao na više od 200 osoba,⁵ s vrhuncem u drugom tjednu prosinca kad se broj umrlih u Zagrebu penje na 264 (HR 24. XII. 1918). Čini se kako je najveći broj oboljelih i umrlih bio među ratnim zarobljenicima i vojnicima, kako bivšim austro-ugarskim, tako i novopridošlim srpskim. Oni su bili smješteni u velikim skupinama po vojarnama, a djelomično i po vagonima ostavljenim na sporednim kolosijecima željezničkih pruga, pa je među njima postojala najveća vjerojatnost širenja zaraze. U Zagrebu je 13. studenog 1918. pokopano „...30 vojničkih osoba, koje su podlegle toj bolesti“ (HR 13. XI. 1918). Veliku smrtnost u vojnika, koji su činili najveći udio evidentiranih smrtnih slučajeva od španjolske gripe, potvrđuje izvještaj pročelnika zagrebačkog zdravstvenog odsjeka, koji je ustvrdio da je na području grada od 1. rujna do 30. studenog 1918. godine umrlo 388 osoba, a kojima je kao uzrok smrti utvrđena influenza, od toga 90 građana i 298 vojnika (HR 4. XII. 1918). Vojnici su činili preko 75% zabilježenih smrtnih slučajeva od epidemije gripe. Naravno, ti podaci se ne mogu smatrati potpunima jer su mnogi umrli civili ostali neevidentirani, pa čak i neprijavljeni kao bolesni. Bolnice, ionako opterećene ratnim stradalnicima, sad postaju pretrpane „uslijed vladajuće epidemije“ (HDA, OZ 83, 54/1918). Iz provincije Narodnom Vijeću pristižu molbe da slanjem liječnika pomogne lokalnim vlastima u suzbijanju epidemije, no ono je zaokupljeno drugim poslovima i svu odgovornost za sprečavanje širenja

⁴ Detaljnije o zbivanjima u Hrvatskoj i Državi SHS krajem 1918. godine u: *Krizman 1977, Krizman 1989, Radovi ZHP 26 (1993)*. O raspadu organizirane vlasti i neredima unutar Države SHS u: *Banac 1992, Goldstein 2004*.

⁵ Vidi brojeve *Obzora i Hrvatske države* u studenome i prosincu 1918.

zaraze i liječenje oboljelih prebacuje na još uvijek postojeće županije (HDA, OZ 83, 161/1918).

U skladu s propagiranom politikom ujedinjenja južnih Slavena pisalo se i o potrebi pomoći Srbiji: „Španjolska influenza je počela harati po izmorenom od rata narodu, stotine i tisuće ginu...“ (HR 26. XI. 1918). Pritom se apeliralo na liječnike, bolničare i bolničarke koji bi u slavenskom duhu trebali dobrovoljno krenuti u pomoć ugroženoj braći. Liječnici-povratnici iz vojske, otpušteni nakon prekida neprijateljstva, tad su već donekle olakšali položaj malobrojnih liječnika koji su se već nekoliko mjeseci sami borili protiv epidemije. Pritom su mnogi od njih – kao npr. mladi varaždinski liječnik uposlen nepuna 3 mjeseca prije smrti – pali „...žrtvom svog zvanja ... jer je liječeć druge od španjolske bolesti i sam od nje obolio i podlegao joj“ (HR 25. X. 1918). Mnogi su od umrlih sretno preživjeli bojišta Prvoga svjetskog rata, a podlegli gripu po završetku sukoba. U osmrtnicama objavljenim u toku studenog i prosinca mogu se pronaći potresna svjedočanstva poput „...u četvrtak se vratio ... obolivši na putu od španjolske groznice koja ga je u tri dana oborila u grob“ (HR 6. XII. 1918). U nekim slučajevima cijele su obitelji razorene zarazom – „... pred mjesec dana umrije mu šogor, pred deset dana sestra, a sada obori španjolska influenza i njega“ (*Obzor* 8. XII. 1918). Bolest je i dalje ometala normalizaciju života, pa je tako u Zagrebu nakratko prekinuta opskrba krumpirom „...radi bolesti i pomanjkanja osoblja“ u gradskom aprovizacionom uredu (*Obzor* 6. XI. 1918). Čini se kako je epidemija imala i utjecaja na dnevno-politička zbivanja. Rad Odbora Narodnog vijeća u Sušaku bio je otežan zbog zaraze njegovih članova gripom (*Bartulović* 2004, 426). Slična je situacija bila i u pojedinim odjelima vlade Države SHS (*Kolar-Dimitrijević* 1993, 215).

Sredinom prosinca kad je bolest ponovno izgubila zamah, Hrvatska riječ rezimirala je dotadašnji tok epidemije riječima: „...Od nekoliko dana počela je opet popuštati u Zagrebu španjolska bolest, koja je nastupila epidemički u tri razne periode. Španjolska je bolest naime u Zagrebu prvi put nastupila dosta bezazleno, te su smrtni slučajevi bili vrlo rijetki, tako da nitko nije tu novu bolest ozbiljno shvaćao. Drugi put nastupila je u mnogo težoj formi. Bolesnici su dobivali upale pluća s gnojenjem, te su većim dijelom umrli. Treći je puta španjolska bolest nastupila u još gorjoj formi. U toj periodu dobivali su bolesnici delirij, a u mnogo slučajeva je nastupila i jaka duševna poremećenost. Mortalitet je u toj periodu bio najjači. Ima nade da će bolest koja je već sad počela jenjavati sasvim izčeznuti čim nastupi suho hladno vrijeme. No moguće je, da će se pojaviti i četvrta perioda ove teške bolesti, koja će biti još ozbiljnija nego su bile dosadašnje“ (HR 17. XII. 1918). Tu više nema ni traga podcjenjivanju epidemije kao na početku njenog širenja.

Kraj epidemije

U drugoj polovini prosinca 1918. godine, posve u skladu s gore navedenom procjenom Hrvatske riječi, smrtnost od gripe u Zagrebu, a vjerojatno i u ostatku Hrvatske za koju ne raspolažemo nikakvim podacima, naglo opada. Do početka 1919. smrtnost u Zagrebu pada tempom od gotovo 50% tjedno da bi se sredinom siječnja 1919. godine stabilizirala na uobičajenih šezdesetak slučajeva tjedno (HR 12. I. 1919). Iako su se i u kasnijem periodu pojavljivali sporadični slučajevi „španjolske gripe“ (Obzor 23. II. 1919), može se zaključiti da je epidemija širokih razmjera u Hrvatskoj prestala krajem 1918. godine, jednako iznenadno kao što je i započela. Samo u Zagrebu je u nepuna četiri mjeseca odnijela više od 700 života, a na čitavom području Hrvatske vjerojatno više desetaka tisuća.

Za točnu procjenu broja stradalih nedostaju točni i pouzdani statistički podaci. Osobito je manjkava statistika smrtnosti od gripe u ruralnim područjima. Moguće je samo približno procijeniti ukupan broj žrtava. Tu je od velike pomoći sačuvana dokumentacija vojne uprave Bosne i Hercegovine koja omogućava približnu rekonstrukciju toka epidemije u BiH u listopadu 1918. godine. U prvom tjednu tog mjeseca od gripe je u BiH oboljelo preko 2.000, a umrlo 110 osoba (HDA, OZ 83, 1314/1918), u drugom tjednu oboljelo 9.507 a umrlo 688 osoba (HDA, OZ 83, 1439/1918), u trećem je tjednu zabilježeno 13.398 oboljelih i 1.231 umrlih osoba (HDA, OZ 83, 1414/1918), a u četvrtom 1.6675 oboljelih i 1.888 umrlih (HDA, OZ 83, 1608/1918). Prema tome, samo je u listopadu 1918. godine na području BiH od gripe oboljelo više od 40.000, a umrlo oko 4000 osoba. Pritom su najteže stradali Hrvatskoj bliski kotari Banja Luka, Cazin, Bosanski Novi i Brčko, pa se može pretpostaviti da je u Hrvatskoj udio stradalih u ukupnom broju stanovnika mogao biti u približno istom omjeru (HDA, OZ 83, 1608/1918). Prema rezultatima popisa stanovništva iz 1910. godine, BiH je imala 1.898.000 stanovnika, odnosno približno dvostruko manje od Hrvatske u današnjim granicama (3.460.600 stanovnika) (Korenčić 1979, XIV). Koristeći tu analogiju, može se zaključiti kako je u listopadu 1918. godine broj stradalih od „španjolske gripe“ u Hrvatskoj dosegao približno 8.000 ljudi. Ako se tome pribroje umrli u ranijim i kasnijim mjesecima, ukupni broj stradalih mogao bi iznositi između 15.000 i 20.000 osoba. Valja napomenuti da su svi ovi podaci nepotpuni, ponekad ograničeni samo na broj umrlih u kotarskim središtima gdje je postojala zdravstvena infrastruktura. Zagrebački listovi javljaju da „u Bosni čitave kuće ostaju puste. Protumjere se ne poduzimaju nikakove, jedino gradovi, kao sjedišta kotarskih oblasti, mogu se donekle osigurati jer se tamo nalaze liječnici“ (Obzor 9. XI. 1918). Jednaka je situacija bila i u Hrvatskoj (Obzor 27. X. 1918). Ukoliko je točna pretpostavka da su brojevi navedeni u ovim popisima znatno manji od realnog broja umrlih, procjenu od 15.000 do 20.000 stradalih u Hrvatskoj valja uzeti kao donju granicu broja žrtava epidemije gripe 1918. godine.

Cijela je hrvatska javnost početkom 1919. već bila posve svjesna razmjera tragedije koja je pogodila svijet. *Obzor* prenosi ocjenu britanskih liječnika kako „...postoji razlog za vjerovanje da je na čitavom svijetu posljednje ove četvrt godine umrlo od prilike 6 milijuna ljudi od španjolske bolesti i od upale pluća“ (*Obzor* 10. I. 1919).

Zaključak

Španjolska je gripa u Hrvatskoj ostavila dubokog traga. Iako je u početku smatrana bezopasnom, na vrhuncu svog puta kroz hrvatske zemlje nemilice je kosila žrtve u svim socijalnim, spolnim, dobnim i etničkim skupinama stanovništva. Po intenzitetu, brzini širenja i posljedicama koje je prouzročila može se ubrojiti među najteže epidemije zabilježene u hrvatskoj povijesti. Iako trajanjem i smrtnošću stanovništva nije u rangu srednjovjekovnih kužnih zaraza, po broju oboljelih vjerojatno je najteža epidemija neke bolesti u hrvatskoj povijesti. Suvremenici su procjenjivali kako je od gripe u drugoj polovini 1918. oboljelo gotovo 90% stanovnika Hrvatske.

S druge strane, nagli pad opreza i ignoriranje opasnosti među ugroženim gradskim stanovništvom krajem listopada i u studenom 1918. godine, unatoč teškim posljedicama izlaganja zarazi kojih su svi stanovnici Hrvatske nesumnjivo bili jako dobro svjesni, dodatno potvrđuje entuzijazam i visoke nade u bolju budućnost koje su građani Hrvatske gajili nakon sloma Austro-Ugarske. Sve mjere koje su sredinom listopada poduzimane da se bolest suzbije imale su slab učinak zbog nagle promjene političkog ustroja Srednje i Jugoistočne Europe. Masovna okupljanja povodom okončanja rata, osamostaljenja Hrvatske od Ugarske i stvaranja Države SHS onemogućila su uspješniju borbu protiv zaraze. Valja istaknuti da su slične pojave po okončanju rata zabilježene u gotovo svim zemljama pogođenim zarazom, pa tu Hrvatska ne predstavlja nikakav izuzetak.

Tok i posljedice epidemije daju dodatna objašnjenja stanja u Hrvatskoj po okončanju Prvoga svjetskog rata. U to je vrijeme Hrvatska u socijalnom smislu duboko podijeljena zemlja. Modernizacijski procesi zahvatili su veće gradove i najčešće ih tek površno okrznuili, dok najveći dio stanovništva i dalje živi na selu, u siromaštvu i posvemašnjoj oskudici. Nemoć, a često i nebriga države da aktivnije pomogne seljačkoj populaciji u suzbijanju epidemije, jasno je pokazala da između urbanog i ruralnog stanovništva postoji veliki jaz koji će pokušati premostiti tek Radićev seljački pokret dvadesetih godina. U trenutku izbijanja epidemije dolazi do apsurdne situacije u kojoj su zagrebački novinari bolje upoznati s kretanjem epidemije u drugim europskim prijestolnicama negoli u selima tek nekoliko kilometara udaljenim od Zagreba. Epidemija je također pokazala da je Prvi svjetski rat imao višestruko negativne posljedice za Hrvatsku. Ne samo da

je prouzročio velike izravne gubitke stanovništva, već je iscrpio i druge resurse – gripa se nezaustavljivo širila zbog manjka liječnika zauzetih na bojištima, a ograničeni bolnički kapaciteti bili su popunjeni ranjenicima i nisu u potpunosti mogli biti iskorišteni za liječenje oboljelih od gripe. Pored toga, brojni vojnici okupljeni u vojarnama bili su lake mete za razbuktalu gripu. Pritom valja naglasiti da su među vojnicima najrizičnija skupina s najvećim brojem smrtnih slučajeva bili novopristigli srpski vojnici. Čini se kako je zapovjedništvo srpske vojske u žurbi da što brže zaposjedne teritorij Države SHS vrlo malo pažnje posvećivalo smještaju i sigurnosti vlastitih vojnika.

Epidemija gripe u Hrvatskoj također jasno ocrtava realna ograničenja zagrebačkog Narodnog Vijeća. Iako je to tijelo preuzelo vrhovnu vlast na cijelom teritoriju Države SHS, u stvarnosti je imalo vrlo ograničene mogućnosti intervencije u rješavanju svakodnevnih problema, osobito u izoliranijim dijelovima zemlje. Njegove su se aktivnosti najčešće ograničavale na izdavanje zapovijedi lokalnim jedinicama vlasti naslijeđenim iz Austro-Ugarske s vrlo malim mogućnostima samostalne akcije. Slučajevi ozbiljnog narušavanja učinkovitosti organa Narodnog Vijeća u trenucima, kad su pojedini njihovi službenici pobolijevali od gripe i bili nesposobni za rad, svjedoče da je dezorganizacija upravnog sustava u listopadu i studenom 1918. godine dosegla visok stupanj. To pokazuje da je prioritet Narodnog Vijeća Države SHS bilo političko preuređenje južnoslavenskog prostora, dok je na drugim područjima sve ovisilo o individualnom zalaganju i afinitetima pojedinaca.

Analiza mjera poduzetih protiv širenja bolesti ukazuje i na stupanj zdravstvene zaštite hrvatskog stanovništva 1918. godine. Jasno je da različite društvene skupine nisu imale jednaki pristup liječničkoj pomoći. Liječnici još uvijek uglavnom posluju putem kućnih posjeta, što poskupljuje liječenje, pa ga samo imućniji slojevi mogu platiti. Bolest je tad još uvijek bila duboko u sferi privatnoga, pa su se često vijesti o nečijem oboljenju probijale u javnost tek nakon smrti bolesnika. To je također onemogućavalo veći stupanj zdravstvene zaštite, a napose bolničkog liječenja ženske populacije i direktno uzrokovalo veću smrtnost među ženama.

Epidemija španjolske gripe snažno je uzdrmala hrvatsko društvo u drugoj polovini 1918. godine. Međutim, zbog istovremenih korjenitih političkih promjena dugoročno je ostala u sjeni političkih zbivanja te u kolektivnoj memoriji hrvatskog naroda, kao ni u hrvatskoj povijesnoj znanosti nije ostavila dubljeg traga. Mjere zaštite od epidemije bile su kratkoročne, bez sustavnog napora na podizanju zdravstva ili popravljanju higijenskih prilika egzistencijalno ugroženog stanovništva. Epidemija nije suzbijena ljudskom aktivnošću, već se povukla prirodnim putem, jednako nenadano kao što je i izbila. Tek će kasniji društveni razvoj Hrvatske omogućiti ravnopravnu i uspješnu borbu protiv zaraznih bolesti.

Kratice

HD = Hrvatska država

HR = Hrvatska riječ

HDA = Hrvatski državni arhiv

ME = Medicinska enciklopedija

OZ = Odsjek za zdravstvo

Izvori i literatura

Izvori

a) arhivska građa

Hrvatski državni arhiv (HDA), Odsjek za zdravstvo Odjela unutrašnjih poslova Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske vlade (OZ) 83, rujan 1918 – veljača 1919.

b) novine

Hrvatska država (Zagreb), svibanj 1918 – veljača 1919.

Hrvatska riječ (Zagreb), svibanj 1918 – veljača 1919.

Obzor (Zagreb), svibanj 1918 – veljača 1919.

Literatura

a) članci

BANAC, Ivo (1992), „I Karlo je o'šo u komite“: nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918, u: *Časopis za suvremenu povijest* 24/3, Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

FATOVIĆ-FERENČIĆ, Stella – ŠAIN, Snježana (1991), Španjolska gripa kao uzrok smrti u gradu Zagrebu, u: *Liječnički vjesnik* 11-12, Zagreb: Hrvatski liječnički zbor.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira (1993), Gospodarsko-socijalni rad Narodne vlade Narodnog Vijeća Države SHS 1918. godine, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 26, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest.

Medicinska enciklopedija (1968), ur. Ante Šercer, sv. III, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

Okrugli stol „Država Slovenaca, Hrvata i Srba“, Zagreb, 22. 5. 1992., u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 26, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest.

b) knjige

BARRY, John M. (2004), *The Great Influenza: The Epic Story of the Deadliest Plague In History*, New York: Penguin Books.

BARTULOVIĆ, Željko (2004), *Sušak 1919-1947*, Rijeka: Državni arhiv Rijeka i Adamić.

DAVIES, Pete (2000), *The Devil's Flu: The World's Deadliest Influenza Epidemic and the Scientific Hunt for the Virus That Caused It*, New York: Holt & Company.

- GETZ, David (2000), *Purple Death: The Mysterious Flu of 1918*, New York: Holt & Company.
- GOLDSTEIN, Ivo (2004), *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, Zagreb: Novi Liber.
- KOLATA, Gina (2001), *Flu: The Story Of The Great Influenza Pandemic*, New York: Touchstone.
- KORENČIĆ, Mirko (1979), *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske: 1857-1971*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- KRIZMAN, Bogdan (1977), *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb: Školska knjiga.
- KRIZMAN, Bogdan (1989), *Hrvatska u prvom svjetskom ratu: hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb: Globus.
- MILANOVIĆ, Božo (1992), *Istra u XX. stoljeću*, Pazin: Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“.

The reflections of the so-called “Spanish flu” epidemics on Croatian public in the year 1918

Croatian society was utterly devastated by the Spanish flu epidemic in the second half of 1918, which gravely impacted Croatian society of the time. However, fundamental political change, occurring at the same time as the epidemic, caused it to remain in the shadow of political events for a very long time, just like it did in the collective memory of the Croatian people and leaving only a slight presence in Croatian historiography. Measures against the flu were only short-term, without systematical improvements of the public health conditions or the level of hygiene concerning people who were barely surviving. The epidemic was not suppressed by humans, but it naturally withdrew as quickly and suddenly as it broke out.

Ključne riječi: *epidemija – španjolska gripa – Hrvatska – Država Slovenaca, Hrvata i Srba – 1918.*

Keywords: *the epidemic – the Spanish flu – Croatia – the State of Slovenes, Croats and Serbs – 1918*

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI 38

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

 FF press

ZAGREB 2006.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 38

Izdavač

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača

Miljenko Jurković

Glavni urednik

Borislav Grgin

Uredništvo

Ivo Goldstein
Boris Olujić
Mario Strecha
Božena Vranješ-Šoljan

Tajnik uredništva

Hrvoje Gračanin

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Naslovna stranica

Iva Mandić

Računalni slog

Boris Bui

Lektura i korektura

Ivan Botica

Tisak

Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Tiskanje dovršeno u listopadu 2006. godine

Naklada

400 primjeraka